

Vladimir Posavec

Katalog izložbe Grci na tlu Hrvatske

Katalog izložbe »*Antički Grci na tlu Hrvatske*«,
Galerija Klovićevi dvori, Zagreb 2010., 242. str.

Uobičajeno je da velike izložbe prate i veliki katalogi, a izložba *Antički Grci na tlu Hrvatske*, održana od 14. listopada 2010. do 31. siječnja 2011. g. u Klovićevim dvorima, trebala je biti velika izložba. Ne toliko opsegom, već značenjem, jer prvi su put u jednom reprezentativnom prostoru trebali biti predstavljeni najznačajniji nalazi koji svjedoče o nazočnosti grčke civilizacije na hrvatskome povijesnom prostoru. Izložba je, stoga, dakako popraćena katalogom koji na prvi pogled izgleda grafički vrlo dobro, fotografije su oštre i jasne, a sadržajno se sastoji od trideset priloga sedamnaest uglednih domaćih autora, od kojih su neki predstavljenoj tematici posvetili gotovo cijeli svoj znanstveni i stvaralački rad. Primjerice, sedam tekstova potpisuje Branko Kirigin (jedan u koautorstvu s Božidarom Slapšakom), po dva Zdenko Brusić i Nenad Cambi, tri Bruna Kuntić Makvić (jedan samostalno i dva u koautorstvu).

Katalogi koji u pravilu prate izložbe – a osobito tako značajne poput ove – ponajprije ostaju njezino trajno svjedočanstvo. Prilika je to da se o temi izložbe iznesu i aktualne znanstvene spoznaje, pregledi trenutnog stanja istraživanja, kao i eventualni najnoviji znanstveni rezultati, pa i da se osvrne na neka sporna pitanja. Katalog je, dakle, namijenjen ponajprije stručnjaku zainteresiranom za razmatranu problematiku. No to nikako ne smije značiti da je namijenjen jedino njemu; ako je tako, onda je riječ o znanstvenom zborniku i iz kruga njegovih korisnika isključeni su svi nestručnjaci. Broj pak posjetitelja izložbe pokazuje da je ona bila itekako privlačna široj publici, a znatan broj posjetitelja želio je zacijelo posjet izložbi zaokružiti i kupovinom kataloga s namjerom da sazna više ili proširi već postojeće vlastito znanje. U ovo potonje moramo, nažalost, sumnjati. Jer, naprimjer, nijedan autor nije smatrao potrebnim (premda to nije iziskivalo previše truda ni puno prostora) navesti što je to ask, reskript, tropej ili hoj i zašto se prikazani predmet tako zove. Značenje pojma autorima znanstvenih priloga u Katalogu potpuno je samorazumljivo, no potencijalni zainteresirani čitatelj neke druge struke, kupac tog istog Kataloga, bit će prisiljen potražiti ga negdje drugdje. Takvih je propusta u Katalogu bezbroj jer su ga pisali stručnjaci očito za stručnjake, kojima i ionako najveći dio napisanoga nije bio potreban.

Katalog bi stoga trebao, osim cijenom, biti pristupačan i razumljiv i zainteresiranom čitatelju laiku (zašto ne i učeniku, primjerice gimnazijalcu, možda i budućem arheologu), a ne samo školovanim stručnjacima arheolozima ili povjesničarima uže specijaliziranim za izlaganu tematiku. Koliko je ovaj katalog u tome uspio?

Na prvi pogled, kako rekosmo, izgleda grafički vrlo dobro. Ali samo na prvi pogled. Papir je kvalitetan i sjajan, ali to nikako nije u skladu s veličinom slova. Iz nekog razloga grafički je slog toliko sitan da je tekstove gotovo nemoguće bez većega napora čitati na umjetnom svjetlu. Intencija je urednika ili izdavača očito bila da se tekstovi čitaju samo na danjoj svjetlosti. Moram priznati da nisam pokušao pod otvorenim suncem, ali mi se čini da bi rezultat bio isti. Presitna slova u kombinaciji sa svijetlim papirom izrazito otežava dulje čitanje. Još je gora stvar s fusnotama, koje su otisnute još sitnijim i tanjim slovima. Fusnote su pak većim dijelom neuporabljive jer su djela citirana u skraćenom obliku, što znači da su bez cjelovite bibliografije neiskoristiva. No, u popisu literature na kraju kataloga (str. 212-229), na koji se skraćene bilješke uz tekst referiraju, bibliografske jedinice otisnute su abecednim redom samo do otprilike polovice slova M. Tako iza navedenog Marovićeva rada slijedi ponovljeno otisnut popis bibliografskih jedinica od otprilike polovice slova B (Bonačić Mandinić). Popis se onda ponavlja do polovice slova K (Kirigin), a zatim prestaje. U impresumu nema navedenog urednika, lektora ni korektora, pa se u prvi mah postavlja pitanje koga pozvati na odgovornost zbog ovakva propusta. No, na kraju Kataloga saznajemo da je urednica Kataloga Jasminka Poklečki Stošić, stručni suradnici Slobodan Čače, Bruna Kuntić-Makvić, Marina Milićević-Bradač, Irena Radić Rossi i Damir Salopek, a lektorica Ivana Sor.

No, muke po Katalogu ovime ne prestaju jer uz prekrasno otisnute slikovne priloge nitko nije smatrao nužnim navesti mjesto nalaza, što je inače uobičajen postupak. Prava je šteta što se nitko nije sjetio i slikovne priloge označene kataloškim brojem (složene doduše pomalo neobičnim redosljedom, tako da uglavnom ne prate tekstove ni kronološki ni tematski) uvrstiti u autorske tekstove na mjestima gdje se o prikazanoj materijalu govori kad se o njemu raspravlja ili opširnije govori. Lumbardska je psefizma tako prikazana čak tri puta, dva put u velikom koloru, a jednom u detalju. Prvi put se javlja na stranici 62. koja otvara rad Slobodana Čače i Brune Kuntić Makvić naslovljen *Pregled povijesti jadranskih Grka*. Slika istog spomenika ilustrira i rad Natpisi (str. 72) Brune Kuntić Makvić i Jelene Marohnić da bi samo tri stranice dalje (str. 75) opet vidjeli detalj Lumbardske psefizme.

Još jedna stvar strahovito bode u oči. Dok je u svim autorskim priložima dosljedno provedena kroatizacija grčkog nazivlja, iako ponekad terminološki neujednačeno, nije se tako postupilo u legendama uz slikovne priloge. U pisanim priložima tako nailazimo na enohoe, skife, vretenaste lekite, pikside, kilike itd, dok se u potpisima slika nailazi isključivo na *lebes gamikos, oinochoe, skyphos, alabastron, lekanis, louterion, bombilos* i *unguentarium*. Neshvatljivo je kako se nitko nije sjetio uskladiti i ujednačiti terminologiju stručnog nazivlja. Treba li posebno naglašavati kako ponekad nasilna kroatizacija rađa grotesknim oblicima poput skifa, pita, hoja, kilika ili aska? Začudo, nikom, na sreću, još nije palo na pamet kroatizirati polis u pol, ali kako je krenulo s pitima, kilikima, askima i skifima, ni to vjerojatno nećemo dugo čekati.

Hrvatska arheologija i povijesna znanost pati i još od jedne slabosti, a to je slaba prezentacija vlastitih znanstvenih rezultata u inozemstvu. Ovo je bila jedinstvena prilika za takvu prezentaciju pa je nesaglediva šteta što Katalog nije dvojezičan. Ako to već i

nije bilo moguće provesti zbog nedostatka novca, bar su pisani prilozi mogli biti popraćeni kraćim sažetkom na engleskome jeziku.

Katalog otvara uvodni tekst kustosice i autorice izložbe Jasminke Poklečki Stošić *Antički Grci na tlu Hrvatske* (11-13), u kojem po prvi put saznajemo kako su grčku koloniju Far 384. g. pr. Kr. osnovali Parani, što ćemo čitanjem ostalih tekstova saznati još desetak puta. *Repetitio est mater studiorum*. Ante Rendić-Miočević autor je priloga *Grčka umjetnost u Hrvatskoj* (15-27), poslije čega slijedi tekst Nenada Cambija *Grci i Iliri u međusobnome civilizacijskom dodiru* (29-35). Potom se nižu prilozi *Najraniji posjeti Grka našem priobalju: Mikensko razdoblje* (37-39) Helene Tomas, *Grčka kolonizacija na Sredozemlju* (41-51) Marine Milićević-Bradač, *Stara Grčka* (53-55) Ane Pavlović, tekst Vedrana Barbarića *Autohtono stanovništvo istočne obale Jadrana u zadnjem tisućljeću prije Krista* (56-61), zajednički rad Slobodana Čače i Brune Kuntić Makvić *Pregled povijesti jadranskih Grka* (63-71). U prilogu *Natpisi* (73-89) B. Kuntić Makvić i Jelena Marohnić obradile su i iznova prevele 20 grčkih natpisa obuhvaćenih izložbom, a *Plovidbu Jadranom u grčko doba* (91-101) ukrajko je opisala Irena Radić Rossi. *Antička plovidba i trgovina s autohtonim zajednicama* (102-103) tema je priloga Zdenka Brusica, a *Palagruža: Diomedov otok ili uvod u početne veze Dalmacije s antičkim grčkim svijetom* (106-109) Branka Kirigina. Lucijana Šešelj ukrajko se osvrnula na *Rt Ploča* (110-111), nakon čega slijede dva priloga Branka Kirigina, *Otok Korčula* (113-117) i *Isa* (119-123). *Far u svjetlu novih arheoloških istraživanja* (125-129) tekst je Jasne Jeličić - Radonić, dok je prilog Marina Zaninovića *Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru i Korčuli* (130-133) skraćena verzija autorova članka objavljenog još 2002. godine. Branko Kirigin i Božidar Slapšak koautori su kraćeg priloga pod naslovom *Farska hora* (135-137) nakon kojeg slijede kratak tekst naslovljen *Trogir* (139-141) Vanje Kovačića te još dva kraća priloga Branka Kirigina *Epetij* (142-143) i *Salona* (144-145). Zdenko Brusić autor je teksta *Resnik* (str. 147), dok Branko Kirigin potpisuje još jedan tekst, *Naron (Neretva)* (148-149). Niz tekstova u Katalogu privode kraju Stašo Forenbaher temom *Ilirsko svetište u Spili kod Nakovane* (152-157), Domagoj Perkić tekstom *Svetište u Vilinoj špilji iznad izvora rijeke Omble* (159-161), Kristina Mihovilić prilogom *Istra i kontakti s grčkim svijetom* (163-169), Hrvoje Potrebića člankom *Grci u kontinentalnoj Hrvatskoj* (171-173) i koautori Hermine Göricke-Lukić i Maja Bonačić Mandinić tekstom naslovljenim *Numizmatika* (175-181). Kraj je pripao Nenadu Cambiju s prilogom *Istočna obala Jadrana i grčka mitologija* (183-186) i Bruni Kuntić Makvić s člankom *Vijesti iz djela starih pisaca* (188-190). Nejasno je zašto je taj prilog izdvojen i stavljen u grafički odvojen dio s *Katalogom izložaka* (191-207) i *Bibliografijom* (210-229), koji i okončavaju Katalog. Tu bi trebalo, otprilike, i završiti osvrt na Katalog. Ali.

Iako ovo nije mjesto za znanstvenu polemiku i o tekstovima u Katalogu, trebalo bi ipak bar ponešto kazati. Od trideset autorskih tekstova tri nemaju nikakve izravne veze s Grcima, a jedan pak nikakve s Grcima na Jadranu. To je tekst *Stara Grčka* Ane Pavlović, ustvari panegirik Grcima u kojem su se sami ti Grci nekako izgubili, a njihovu su ulogu preuzela neka nadnaravna bića prepuna vrlina i lišena mana. Ako se već pristupilo kratkom opisu Grčke u sklopu što cjelovitije slike grčke kolonizaci-

je, onda je takav članak ipak trebao nadići stereotipni prikaz na razini srednjoškolskog učeničkog eseja. Autorica je naprosto previdjela da je tadašnja Grčka obuhvaćala egejsku obalu Male Azije, prostor koji je do grčko-perzijskih ratova bio kreativna i gospodarska snaga grčkoga svijeta, a zadržava se na udžbeničkoj koncepciji o Ateni i Sparti kao dva najslavnija polisa.

Kad smo već kod kolonizacije, vrijedi se ukratko osvrnuti na članak *Grčka kolonizacija na Sredozemlju* M. Milićević-Bradač. Prilog je vrijedan jer postavlja pitanja o uzrocima kolonizacije, iako se bavi gotovo isključivo grčkom kolonizacijom na zapadu, budući je u opsežnoj knjizi *Grci na Crnome moru*, objavljenoj prije nekoliko godina, autorica iscrpno obradila kolonizacijski proces na istoku. U sustavnom je izlaganju M. Milićević Bradač ipak napravila nekoliko krupnih previda. Ponaoprije, autorica, govoreći o kolonizaciji, kaže: »Teško je definirati pojam »kolonije«. »Uglavnom ga upotrebljavamo za grčke gradove koje su preko mora u stranim zemljama osnivali gradovi matične Grčke. **To je termin koji je podrijetlom iz modernog termina »kolonijalizam«** (potcrtao V.P.) koji podrazumijeva jednu ili više grupa stranih ljudi u mjestu koje je udaljeno od njihovog doma ili izvorišta i ta grupa nameće asimetrične odnose eksploatacije između razvijenijih stanovnika koji »koloniziraju« područje i manje razvijenih domaćih stanovnika. Ovakvo tumačenje potječe još s početka 20. st. i iz teorija migracije...» (Katalog, str. 41.). Autorica je, vjerojatno omaškom, željela kazati kako je teško definirati pojam kolonizacije, a ne kolonije, jer se izvorno antički termin kolonije nikako ne može izvesti iz novovjekovnog termina. Ako već ne u grčkom, imenicu kolonija susrećemo u latinskome jeziku, a osnivanje kolonija rimskih građana rimska je politika još iz ranog razdoblja osvajanja Italije. Prihvatimo li definiciju kolonije kao naseobine nekog naroda izvan matičnoga područja, a što su nedvojbeno grčke kolonije i bile, onda je tom značenju blisko i osnivanje rimskih kolonija, od ideje Gaja Grakha o osnivanju kolonije u Kartagi na kraju II. st. pr. Kr., pa do kolonija trijumvira i kasnijih iz carskoga doba, poput primjerice Kolonije Agripine (današnji Köln) ili Kolonije Julije Jadera (*Collonia Iulia Iader*). Stoga je autoričina tvrdnja o izvođenju »kolonije« iz novovjekovna termina »kolonijalizam« u najmanju ruku upitna, ako već ne i promašena. Drugi teško objašnjiv previd je konstatacija da »Najranije kolonije za koje znamo, one u Napuljskom zaljevu, **ujedno su i najudaljenije – sve su ostale poslije osnovane bliže domovini**, (potcrtao V.P.) pa se pretpostavlja da je to upravo zbog trgovačkih razloga i da je krajnja točka trgovačkog puta ono mjesto kamo će doći mnogo više brodova i trgovaca nego što će ih se zaustaviti na usputnim točkama.« (Katalog, 42). Ova je izjava koliko netočna toliko i dvojben. Naime, ako je Napuljski zaljev krajnja točka kolonizacije, a sve su ostale kolonije poslije osnovane bliže domovini, kako je onda osnovana Masalija (usput, autorica pogrešno piše francusko ime Marseille kao Marseilles) koja se nalazi poprilično dalje na zapadu. Zabuna je to veća što kasnije uredno opisuje kako su Masaliju oko 600. pr. Kr. osnovali Fokejci na otočiću pred obalom na ušću Rhône, a zatim opširno razlaže o masalijskim kolonizatorskim pothvatima i putovanjima dalje na zapad pa i kroz Heraklove stupove u Atlantik (putovanja Midokrita, zatim Eutimena i konačno Piteja). Dvojbeni je dio konstatacije zaustavljanje u krajnjoj točki putovanja jer, s obzirom na

mogućnosti plovidbe u antici, baš je svaki brod na plovidbenom putu morao stati na usputnim točkama jer plovilo se u blizini obale i samo danju (dan plovidbe, na kraju, bila je i mjera za udaljenost), a plovidba je zahtijevala i obvezno usputno snabdjevanje vodom i hranom kao i odmor veslača. Stoga bi najveći broj brodova, ako već ne i svi, tu stajali i u prolazu i u povratku. Čudno je da autorica koja se trudi dosljedno kroatizirati grčko nazivlje uporno koloniju Tarant (Τάρανς) naziva kasnijim latinskom oblikom Tarent (*Tarentum*), ali to rade i drugi autori tekstova u katalogu (osim jednog izuzetka) ako spominju tu jedinu spartansku koloniju. Tekst je možda pisan na brzinu i s nedovoljnom koncentracijom jer kako inače objasniti da izlaganje završava bez nekakva jasna zaključka već potpuno bespotrebno ponavljanjem već rečenih činjenica kako je Sirakuza osnovala Isu, Par koloniju Far (i ove se tvrdnje u kataloškim tekstovima ponavljaju bar desetak puta), a da se mjesto kolonije Herakleje, kao i godina njezina osnutka do danas ne znaju.

Možda je ovo pravo mjesto da se zapitamo koliko se o Grčkoj kolonizaciji na tlu Hrvatske doista zna, a koliko toga spada u sferu nagađanja. Što se Ise, najmoćnije i najrazvikanije grčke kolonije tiče, Branko Kirigin (a nemamo razloga sumnjati u njegovu riječ) poučava nas kako »,... s prostora gdje je nastao grad Isa nemamo nikakvih grčkih keramičkih posuda između sredine 5. st. i druge polovice 4. st. pr. Kr., a to je raspon od barem 100 godina. Ove bi podatke valjalo imati u vidu kada znanstvenici, uglavnom hrvatski, tvrde da je Isu utemeljio Dionizije Stariji prije osnutka Fara 385./4. g. pr. Kr., dok neki još navode da je to bilo 397. g. pr. Kr., iako to u antičkim dokumentima nigdje nije zabilježeno. Ipak, nema sumnje da je riječ o sirakuškoj, to jest dorskoj naseobini, kao što to spominje Pseudo-Skimno...« (Katalog, 120-121.). O tom se pitanju dosta oprezno izražava se i Bruna Kuntić Makvić: »Stanje u rukopisnoj predaji Diodorova teksta i logika zbivanja upućuju prema otoku Visu i grčkoj naseobini u viškoj luci. Različito se procjenjuje i koliko je godina osnutak te naseobine doista prethodio osnutku one na Hvaru. Raspoložemo solidnim izvještajem o tome kako se Far osnivao i podacima o bitci koja se tada vodila, premda od mnogo kasnijeg autora.« (Katalog, 65). Što se pak samog isejskog grada tiče poznat nam je otprilike trakt zidina, dok se o unutarnjem rasporedu ulica i kuća zna vrlo malo. Puka je pretpostavka B. Gabričevića da su na padini bile u četiri reda pravilno rasporedene uzdužne ulice uz koje su bile kuće, dok se agora nalazila u priobalnom dijelu. Ali to su ipak samo pretpostavke jer je na grčko i helenističko tkivo legla rimska arhitektura (Katalog, 120). Kiriginova je procjena da je u gradu Isi moglo živjeti oko 500 ljudi, a na imanjima i naseljima otoka još oko 750 (Katalog, 122). S druge pak strane, prema Livijevu navodu, tijekom drugoga makedonskog rata (protiv makedonskog kralja Filipa V. 201. pr. Kr.) Isejci su Rimljanima pomagali s dvadeset brodova lembe (Liv. XXXI, 45), a drugom prilikom s trideset brodova i jednim vojnim odjelom (Liv. XXXII, 21.). Pretpostavimo li da je brodska posada brojala vjerojatno pedesetak ljudi, to bi značilo da je gotovo sve muško stanovništvo grada pošlo na vojni pohod, što je ipak malo vjerojatno.

Manje od Ise bilo je naselje u Resniku koje je zapremalo prostor od oko 200x180 m, a sastojalo se od pravilnih ulica i kuća u suhozidnoj tehnici. Ostaci luke iz helenističkog vremena nalazili su se ispred samog naselja (Katalog, 147).

Jedina prilično pouzdana informacija o osnutku neke grčke kolonije jest ona, toliko puta ponovljena u Katalogu, o osnutku Fara, datirana u doba atenskog arhonta Dio-trefa, pobjednika na olimpijskim igrama 99. olimpijade Sirakužanina Dikona i rimskim konzulima, ali i tu se otvaraju problemi. Prema Jasni Jeličić-Radonić to se događa 384./383. pr. Kr., (Katalog, 125), ali po nekim drugim autorima to je 385./4. pr. Kr. (Cambi, 29; Kirigin, 121; Göricke-Lukić, Bonačić Mandinić, 175). Za 384./3. opredjeljuju se Milićević-Bradač (str. 49.) i Radić Rossi (str. 97). Znamo i za sukob doseljenih Parana s ilirskim brodograditeljima do kojeg je vjerojatno i došlo ubrzo nakon osnutka kolonije, potvrđen i fragmentom kamenog natpisa (Farski tropej) i Diodorovim tekstom. Uz taj sukob mogao bi se vezati i Kalijin natpis s Visa, kad bismo pouzdano znali da spomenuti junak nije stradao prilikom nekog drugog sukoba s Ilirima.

Uvriježeno mišljenje o osnutku dvaju isejskih emporija u slučaju bar jednoga od njih, Epetija, jednako tako nije moguće potvrditi. Jedini antički pisac koji spominje Epetij je Polibije opisujući ratna zbivanja iz vremena 155. olimpijade. Stoga Kirigin zaključuje kako »... nije moguće utvrditi kada je Epetij ušao u savez s Isom ili je li ga Isa možda i utemeljila, kao što je to bilo s Tragurijem. Ipak, vlada opće uvjerenje da je Epetij bio isejska naseobina.« (Katalog, 142). Ostaci bedema i tragovi ortogonalnog urbanog sustava kuća i ulica te keramika »... jedini su dokaz da je postojao helenistički Epetij. ... Budući da su nova iskopavanja nedostatna teško je bilo što više reći o Epetiju, pogotovo što nema ni epigrafskih, numizmatičkih ni drugih nalaza koji bi nam bolje objasnili nastanak i razvoj naseobine.« (Katalog, 142-143). Međutim, u drugome prilogu, onom o Isi (Katalog, 123), Kirigin pak navodi kako u vrijeme najvećeg uspona Isa osniva naseobine u Lumbardi na Korčuli, u Trogiru, Stobreču (Epetij), vjerojatno u Solinu, a moguće i u Resniku.

Prema Vanji Kovačiću »Početak urbanog razvoja Trogira datira se nakon drugog isejskog rata, odnosno poslije 219. g. pr. Kr., kad Isa utemeljuje filijativne kolonije na dalmatinskoj obali. Isejski emporiji bili su lučke i trgovačke postaje za razmjenu s ilirskim stanovništvom u zaleđu, ali razdoblje mira nije dugo trajalo Prema vijesti koju donosi Polibije (XXXII, 9, 1), Isejci su se 158. g. pr. Kr. požalili Rimu jer su Delmati napadali njihova središta na dalmatinskoj obali, Tragurij i Epetij.« (Katalog, 139).

Što se pak postojanja grčke ili helenističke Salone tiče, o tome nema ni arheoloških potvrda, ni epigrafskih izvora kao ni preciznijeg spomena u antičkim pisanim izvorima. Da je Salona zacijelo bila delmatska potvrđuje Polibijev navod (XXXII, 9.) o delmatskim napadima na Epetij i Tragurij, pri čemu se Salona, u sredini između ta dva naselja, ne spominje. Iako je na prostoru Salone bilo sporadičnih grčkih nalaza, vrlo ih je malo iz klasičnog grčkog razdoblja, dok se potvrđenim može smatrati da je u Cezarovo doba tu živjela neka grčka zajednica. Prema Kiriginu »Istraživanja priobalnog dijela Salone na zaobilaznici 1986.-1987. nisu dala nikakvih nalaza iz klasičnoga grčkog i helenističkog razdoblja, iako je istražen prostor od približno 4 ha, dakle veličine Tragurija ili Epetija.« (Katalog, 145). Položaj Salone imao je važnu ulogu na komunikacijskom pravcu između mora i obale, no dvojbeno je je li takvo značenje isti prostor imao u predrimsko doba kad trgovina s unutrašnjošću nije bila većih razmjera.

Ostavimo li po strani vijest o osnivanju Knidske kolonije (uz pomoć Korkirana) početkom VI. st. pr. Kr. na Korčuli, o kojoj se ne zna ništa, Lumbardska psefizma

neoborivo je svjedočanstvo o osnutku grčke kolonije na Korčuli, vrlo vjerojatno u današnjoj Lumbardi, u čijoj je blizini natpis i nađen. No, u Lumbardi nema ostataka naselja ni tragova parcelacije polja, a fragmentirana psefizma je oštećena baš u prvom redu, pa nije moguće spoznati tko je ni kada osnovao naseobinu, iako se najvjerojatnije radilo o Isejcima. Iz pisanih izvora rimskog razdoblja (Livije i Apijan) posredno je moguće zaključiti da Korčulom najkasnije od početka II. st. pr. Kr. vladaju Iliri i da tu nema nikakve grčke naseobine, pa najvjerojatnije u Lumbardskoj psefizmi treba vidjeti svjedočanstvo jednog neuspjelog pokušaja osnivanja kolonije. Jedini arheološki potvrđeni istočnojadranski grčki gradovi u IV. i III. st. pr. Kr. su već stari Apolonija i Dirahij na obali, te Isa i Far na istoimenim otocima.

Neosporivo je da grčka kolonizacija Jadrana pada poprilično kasno, u razdoblje kad je glavni kolonizacijski val već odavno okončan. Grčki interes za istočni Jadran očito je bio slab, a razloge tome treba vidjeti ponajprije u tome što na istočnoj jadranskoj obali nije bilo ničega što bi ih privuklo. Obradive je zemlje bilo malo, kao i vode, a nema ni rudnih bogatstava. Ni mogućnosti trgovine s divljim i ratobornim narodima sklonim gusarenju nisu bile pretjerano velike. Unatoč svemu, Jadranom se ipak plovilo kako bi se došlo do velikih trgovačkih emporija Adrije i Spine na ušću Pada, a izvori potvrđuju da je Jadran grčkim pomorcima bio dobro poznato more. Pa ipak, uz grčku je nazočnost na istočnoj obali Jadrana vezano mnoštvo nepoznanica.

Tisućljetni su kulturni i trgovački kontakti istočnojadranske obale s italском na zapadu odavno dobro posvjedočeni pa kasnoj grčkoj kolonizaciji ne bi trebalo pridavati veću ulogu no što ju je ona objektivno imala i mogla imati. Grčka je keramika, objektivno govoreći najbrojniji dokaz kontakata s grčkom kulturom. Do naroda na istočnoj obali pristizala je iz Italije i prije nazočnosti grčkih kolonista, trgovačkim kontaktima, vjerojatno i iz »druge ruke«, a grčkim su proizvodima trgovali i etruščanski, pa i trgovci drugih italjskih naroda. Neporeciva je činjenica da ilirsko stanovništvo kao kulturnu tekovinu nije prihvatilo ni pismo, ni složenu grčku religiju ni urbanizaciju. Podimo od toga da je još ahejske kulturne kontakte sa starosjediocima istočnojadranske obale nemoguće osporiti, jer ih potvrđuje arheološki materijal, ali ići do toga da se u gradini Monkodonja vidi nešto više od opće sličnosti u obrambenom sustavu glavnog ulaza (ne i s kiklopskom gradnjom) doista nije utemeljeno, baš kao i u slučaju tumula Maklavun kraj Stošića u blizini Rovinja, gdje se želi vidjeti povezanost s kupolastim grobnicama mikenskog tipa. Valja nam priznati da, zbog slabe istraženosti, a i zbog neprekinuta kontinuiteta života, o izgledu i urbanističkoj shemi grčkih naseobina na našoj obali znamo izrazito malo, a o nekima od njih, poput mistične Herakleje ili knidske »Crne Korkire«, ne znamo ni gdje su se nalazile. Stoga su tvrdnje o primjenjivanju ortogonalne matrice komunikacija (koji se pripisuje Hipodamu iz Mileta) u grčkim naseobinama prije puka pretpostavka, negoli dokazana činjenica. Grčki pak utjecaj na urbanizam starosjedilačkog stanovništva može se eventualno nazrijeti u Ošanićima u Hercegovini. No, takav je kulturni utjecaj, govorimo li ponajprije o hrvatskome povijesnom prostoru, što je bila tema izložbe, ograničen ponajprije na sam jug Hrvatske, baš kao i kovanje novca ilirskih kraljeva (Monunije, Mitil, Gencije, Balej), čija su se pak sjedišta nalazila izvan današnjeg teritorija Hrvatske, na prostoru

Crne Gore i Albanije, gdje su se uostalom nalazile i starije naseobine (Apolonija i Dirahij, pa i Korkira). Iako su Iliri relativno brzo prihvatili uporabu novca kao platežnog sredstva, pojavu ilirskog novca treba svakako pripisati i političkom, kao i gospodarskom jačanju ilirskih zajednica, čega je nužna posljedica bilo i jačanje robno-novčanog gospodarstva. Osim toga, Jadranom nisu plovili samo grčki pomorci, jednako kao što nisu samo Grci trgovali s ilirskim zajednicama. Zanimljivo je rastući utjecaj rimskih trgovaca (iako ga N. Cambi spominje, str. 32), kojih je nedvojbeno bilo i u svakom od spomenutih grčkih gradova. A Rimski je Senat itekako štiti interese vlastitih trgovačkih poduzetnika. Nije li, uostalom, i jedan od povoda prvome ilirskom ratu bila intervencija rimskoga Senata na žalbe rimskih trgovaca zbog ilirskih gusarskih prepada?

Ponešto pretjeranom mogli bismo smatrati i konstataciju uvaženog i neospornog znanstvenog autoriteta N. Cambija: »Grčka faza je bila vrlo važan stupanj u procesu prilagodavanja novim tendencijama i civilizacijskim tokovima. Romanizacija je u priobalju bila lakše prihvaćena upravo zbog grčke predpripreme« (Cambi, Katalog, 35). Ovakvo mišljenje zanemaruje činjenicu da je ilirsko stanovništvo nakon rimskog osvajanja bilo uključeno u rimski provincijski ustroj, a time čvrsto i u pravni, fiskalni i gospodarski sustav, kao i tadašnje društvene i civilizacijske norme, što u doba grčkih kolonija nije bio slučaj. Valja primijetiti kako je romanizacija bila prihvaćena i u Zadru i Ninu jednako snažno kao i u Poli, Parentiju ili Sisciji, mjestima gdje grčkih kolonija nikad nije bilo. Uostalom, jedan od važnih čimbenika romanizacije bilo je i služnje Ilira u rimskoj vojsci. Zanimljivo je primijetiti i da se među grčkim naseobinama ni jednom ne spominje Epidaur (današnji Cavtat). Spominje ga tek jednom N. Cambi, ali kao rimski grad. Epidaur se međutim, kao grčka kolonija ili tek naselje, spominje u svim turističkim vodičima i na mreži, a kao takav spominje se i u udžbenicima povijesti. Stoga je ovo bila prilika da se argumentirano ukaže je li i Epidaur bio grčka naseobina ili ne, ako ni zbog čega drugog, onda bar zbog njegova grčkog imena.

Na kraju, zapitajmo se koliko će takav Katalog pridonijeti širenju spoznaja i produbljivanju interesa zainteresiranim laicima spomenutim na početku ovog članka. Teško se oteti dojmu da će umjesto toga izazvati opću zbunjenost.

Zbog toga zaključujem kako je propuštena jedna prekrasna prilika da se izložbom i katalogom objedini i znanstveno objektivno prezentira grčka nazočnost u Hrvatskoj i njezini kulturni dosezi. Pa ipak, rekao bih kako golemi angažman i energija, koji zbog niza okolnosti, po mom mišljenju nisu urodili rezultatom adekvatnim uloženoj trudu, još uvijek ostavljaju otvoren prostor jednome objektivnom sintetskom prikazu kojim bi se osvijetlilo razdoblje grčke prisutnosti na hrvatskome povijesnom prostoru.